

İRAN EKONOMİSİNDE YAŞANAN RADİKAL DÖNÜŞÜMLERİN YANSIMALARI

YRD. DOÇ. DR. Ş. MUSTAFA ERSUNGUR*
YRD. DOÇ. DR. Z. ÇAĞLAR YURTTANÇIKMAZ**
YRD. DOÇ. DR. E. DEMET EKİNCİ***
PROF. DR. Ö. SELÇUK EMSEN****

Özet

İran; Ortadoğu'da coğrafi konum, tarih, jeopolitik, nüfus ve kültürel kimlik itibarıyla önemli bir yere sahiptir. Dünya ekonomisinde İran'ın bulunduğu durum dikkate alındığında, yakın tarihte yaşadıkları itibarıyla çoğu ülkeden farklılık sergilemektedir. 1970'lerden itibaren yaşanan gelişmelere bakıldığında, 1979'da devrim yaşamış, 1980'den 1988'e süren Irak ile savaş, savaş boyunca devam eden askeri ambargo ve nükleer uzlaşmazlık nedeniyle savaş sonrasında başlayan ekonomik ambargo görülmektedir. Dolayısıyla önemli kırılmaların yaşandığı İran'da bu kırılmalar doğrultusunda İran ekonomisi ağır dışsal şoklar yaşamıştır. Bu çalışmada İran'da GSYH ile ilgili gelişmeler, askeri harcamalar, üretimde sanayinin payı ve dış ticaret hareketleri ele alınmıştır. Ayrıca İran ekonomisinde yaşanan radikal dönüşümlerin etkileri Girdi-Çıktı analizleriyle incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Ekonomik büyüme, Askeri harcamalar, Savaş, Ambargo.

* Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü Öğretim Üyesi.

** Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü Öğretim Üyesi.

*** Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü Öğretim Üyesi.

**** Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü Öğretim Üyesi.

1. Giriş

Ekonomik büyüme literatüründeki gelişmeler incelendiğinde, klasik iktisadın emek-değer teorisi çerçevesinde büyümenin temel belirleyici olarak aldığı emek faktörü merkezi noktada yer almıştır. Klasik iktisadın anti tez konumundaki Keynesyen perspektifte ise yatırım ve dolayısıyla sermaye unsurunu ve kamu müdahaleciliğini merkezi noktada tutan Harrod-Domar modeli gelişirken; klasik iktisadın eksikliğini gidermek ve Keynesyen müdahaleciliğe tepki olarak geliştirilen Neo-klasik büyüme formu aynı zamanda Solow tipi bir büyüme kalıbına dönüşmüştür. Klasik ve Keynesyen büyüme formunun sentez konumundaki Neo-klasik büyüme formunda reel üretim artışının gerçekleştirilebilirliğinin koşulu olarak iki üretim faktörüne; emek ve sermayeye gereksinim bulunmaktadır. Solow'da büyümenin daha çok nicel unsurları kapsadığı dikkat çekerken, nitel boyutlar ise içsel büyüme modellerinde kendine yer edinmiştir.

Büyüme formunun bu tarihsel gelişimi dikkate alındığında, İran'da yaşanan iç ve dış sosyoekonomik unsurlar, standart büyüme formuna uygun gelişmeler ile büyüme dinamiklerinin araştırılmasını engeller nitelik taşımaktadır. Zira adeta eş zamanlı olarak devrim, savaş ve ambargo uygulamalarının yol açtığı içsel ve dışsal olumsuzluklar şeklindeki yansımaların standart büyüme modelleriyle modellenir olmaktan uzak oluşu, İran ekonomisi özelinde sağlıklı bir modellemeyi de engelleyen unsurların başında gelmektedir. Dolayısıyla Dünya ekonomisinde sahip olduğu özellikleri itibarıyla bir benzeri olmayan İran ekonomisinde ortaya çıkan dönüşümler incelemeye değer kabul edilebilir. Bu çerçevede çalışmada İran ekonomisinin kişi başı gelir, dış ticaret ve sanayi sektöründeki değişimlerinin gelişmekte olan ülkeler ve dünya ortalaması bağlamında irdelenmesi, devrim, savaş ve ambargonun etkilerini görmek açısından ilgiye değerdir. Ayrıca İran'ın yakın gelecekte ambargonun kaldırılmasıyla dünya ekonomisine eklenmesi söz konusu olacaktır ki, işte bu noktada standart büyüme formları ile açıklanabilir modellerin kurulması mümkün olacaktır. Bunun için de sektörel bazda Girdi-Çıktı analizleri ile dönüşümlerin ele alınması yakın gelecekte İran ekonomisi için bir perspektif sunabilecektir.

2. İran Ekonomisinde Savaş ve Ambargonun Ekonomi Üzerine Etkilerinin Zamana Bağlı İncelenmesi

Yukarıda belirtilen standart büyüme formlarına ilave olarak, Barro and Sala-i-Martin (1995) çalışmasında, genel anlamda kamu ve özelde de askeri harcamalar ile savunma harcamalarının büyüme üzerine negatif ya da anlamlı olmayan etkilerinin olduğu kabulü söz konusudur. Kamunun boyutunun altyapı, Ar-Ge ve eğitim harcamalarını kapsaması halinde bunun yansızlıktan da çıkarak anlamlı ve

pozitif (bk. Ram 1986; Aschauer, 1989; Barro 1990, Morrison and Schwartz 1996) etkiler içerebileceği de ileri sürülmektedir. Yine kamu boyutlu olarak savunma harcamaları genellikle birçok ülkede, toplam kamu harcamaları içinde çok önemli bir oranda olup, eğitim ve sağlık harcamalarından nispi olarak daha fazla paylara sahip bulunmaktadır (Saunders 1993: 26). Ancak, eğitim ve sağlık harcamalarının aksine, askeri harcamaların ekonomi üzerine etkilerinin negatif olduğu kabulünden bahsedilmektedir. Çünkü savunma sanayinin geliştirilmesi için nitelikli işgücü ve büyük miktarda sermaye gerekliliği, ekonominin diğer alanları için ihtiyaç duyulan beşeri ve fiziki sermaye arzını daraltmaktadır (Değer and Sen 1995: 282-297).

Yukarıda sayılan olumsuz boyutlarına karşılık, bu durumun ülkeye yönelik tehdidin veya güvenlik ihtiyacının boyutuna bağlı olarak pozitif yönde değişebileceği ileri sürülmektedir. Askeri harcamaların da güvenliğe yönelik tehditler, sosyo-ekonomik unsurlar ve kurumsal faktörlerin bir fonksiyonu olduğu kabul edilir (Aizenman and Glick 2006: 154, Aizenman and Glick 2003: 1; Pieroni 2007: 2-7; Aslan 1998: 265). Zira iç ve dış tehdidin üst düzeyde olduğu ülkelerde savunma amaçlı da olsa askeri harcama yapma zorunluluğu söz konusu olabilmektedir. Aksi takdirde tehdit varken, verimsiz diye harcamadan kaçınmak belki de ülkenin yokluğu ile eş anlam taşıyabilecektir. Bu nedenle tehdidin varlığına bağlı olarak askeri harcamaların büyümei artırabileceği ileri sürülmektedir.

Savunma harcamalarının olumsuzluk yaratan boyutlarına karşılık, ülkeye yönelik tehditlerin varlığında, yaşamı sürdürebilmenin zorunlu koşulu olarak da bu harcamalar görülmektedir. Aşağıdaki tabloda kamu harcamalarındaki 2002-2011 arası dönem için ortalamalar cinsinden yaşanan gelişmeler seçilmiş ülkeler bazında verilmiştir.

Tablo 1: Savunma Harcamalarının En Yüksek Olduğu 15 Ülke (2011)

Ülke	Harcama Miktarı (milyar ABD \$)	2002-2011 Yılları Arası Değişim (%)	GSYİH İçindeki Payı (%)	Dünya Savunma Harcamaları İçindeki Payı (%)	Satınalma Gücü Paritesine Göre (milyar ABD \$)
ABD	711,0	59	4,7	41,0	711,0
Çin	143,0	170	2,0	8,2	228,0
Rusya	71,9	79	3,9	4,1	93,7
İngiltere	62,7	18	2,6	3,6	57,5
Fransa	62,5	-0,6	2,3	3,6	50,1
Japonya	59,3	-2,5	1,0	3,4	44,7
Hindistan	48,9	66,0	2,6	2,8	117,0
Suudi Arabistan	48,5	90,0	8,7	2,8	58,8
Almanya	46,7	-3,7	1,3	2,7	40,4
Brezilya	35,4	19,0	1,5	2,0	33,8
İtalya	34,5	-21,0	1,6	2,0	28,5
Güney Kore	30,8	45,0	2,7	1,8	42,1
Avustralya	26,7	37,0	1,8	1,5	16,6
Kanada	24,7	53,0	1,4	1,4	19,9
Türkiye	17,9	-12,0	2,3	1,0	25,2

Kaynak: <http://www.sipri.org/research/armaments/milex/resultoutput/15majorspenders>

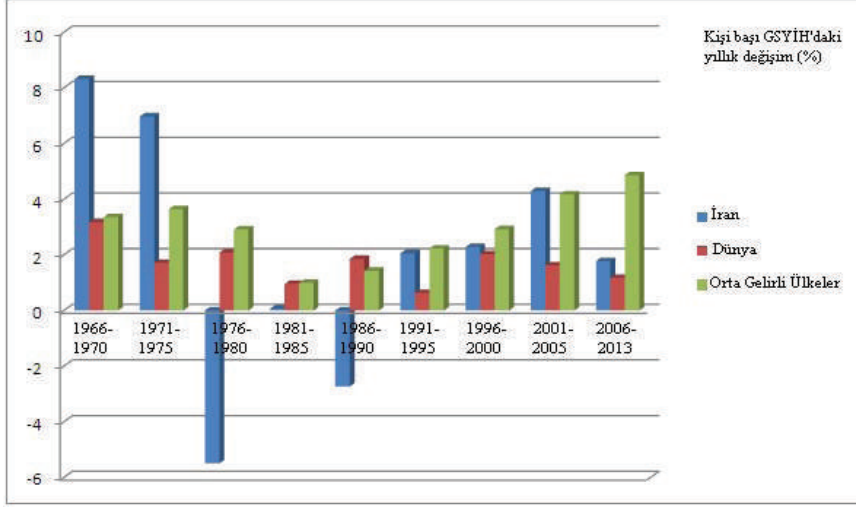
Tablodaki veriler, dünya ekonomisinde savunma harcamalarına en fazla pay ayıran 15 ülkeye ilişkin değerleri sunmaktadır. Bu veriler incelendiğinde, Almanya, Japonya, Fransa, İtalya ve Türkiye dışındaki ülkelerde kamu harcamaları içerisinde savunma harcamalarının payının zamana bağlı olarak arttığı dikkat çekmektedir. Özellikle İtalya ve Türkiye'nin savunmaya ayırdığı paylarda azalışların şüphesiz daha üretken alanlara kaynak ayırmaya imkân tanıdığı ve bunun da temelinde iç ve dış güvenlik tehditlerindeki azalışın önemli rol oynadığı söylenebilir. Benzeri durumun Batı ile entegre olma yönündeki İran özelinde de gerçekleşmesi kuvvetle muhtemeldir.

İran'a özgü olacak şekilde büyüme kalıbında değişikliğe gidilebilirken; özellikle uzun süre monarşi ile yönetilen ve dolayısıyla otoriter devlet yapısına sahip olan İran'da, devrim sonrasında da gerek devrimleri oturtabilme, gerekse ortaya çıkan negatif dışsal yapılar nedeniyle otoriter yapının devamı gözlenmiştir. Diğer taraftan devrim sürecine paralel olarak Saddam Hüseyin'in Irak'ı ile olan savaşın ortaya çıkardığı savaş ekonomisi ile savaş süresince başta ABD tarafından uygulanan askeri ambargo da savaş sonrasında nükleer boyut gerekçe gösterilerek bu durum tüm genel ekonomiyi kapsamıştır (Fayazmanesh 2002: 226).

Dolayısıyla İran hem savaş hem de ambargodan kaynaklanan baskıyı ekonomisi üzerinde en derinden hissedenden devlet olmuştur. Ancak, halihazırda ambargonun kalkacağı yönündeki gelişmeler İran ekonomisini dünya ekonomisine eklemeyeceği gibi, dışa açıklığın nimetlerinden yararlanmasına da yol açacaktır.

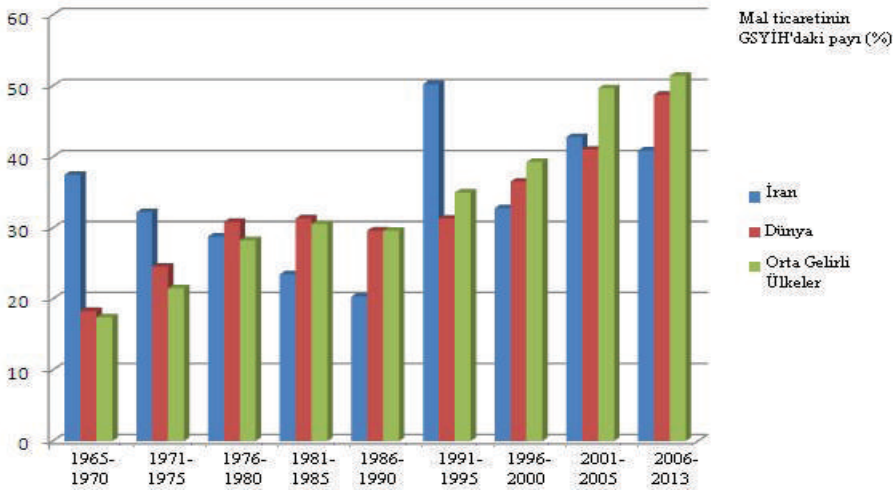
Siyasal ve dışsal unsurların ekonomik yansımaları dönemsel olarak aşağıdaki Şekil 1'de daha belirgin bir şekilde görülmektedir. 1970-2013 arası dönem incelendiğinde, 1975'lerden İran ekonomisinde büyümede durağanlaşmanın ötesinde negatif şokların ortaya çıktığı başladığı ve bunun özellikle devrim sürecine bağlı olarak zirveye çıktığı gözlenirken, İran-Irak savaşının başladığı 1980'den sonra bu durumun durağanlaşmayla devam ettiği; savaşın uzamasına paralel olarak fert başına gelir açısından negatif büyüme skorlarının ortaya çıktığı gözükmektedir. 1990'larda başlayan pozitif büyüme skorlarının ise hem dünya hem de orta gelirli ülkeler ortalamasına ulaştığı ve hatta geçtiği gözlenirken, 2006-2013 arası dönemde de orta gelirli ülkelerin altında bir büyüme skorlarına ulaştığı dikkat çekmektedir. Bunda da dünya ekonomisinde bu dönem aralığında yaşanan küresel kriz ile ambargonun olumsuz yansımalarının neden olduğu düşünülebilir.

Şekil 1. Dünya, Orta Gelirli Ülkeler ve İran Ekonomisinde Fert Başına GSYİH Büyüme Değerleri

Ambargo uygulamalarının gelir üzerinde yarattığı negatifliğin, yani dış açıklık-ekonomik büyüme ilişkilerine aykırı uygulamaların sebebiyet verdiği olumsuzlukların dış ticaretten kaynaklandığı açıktır. Aşağıda dış ticaretin GSYİH'ya oranlarının İran, dünya ve orta gelirli ülkeler kapsamındaki gelişimi verilmiştir.

Şekil 2. İhracat ve İthalat Toplamının GSYİH İçerisindeki Payı Olarak Dış Açıklık Değerleri

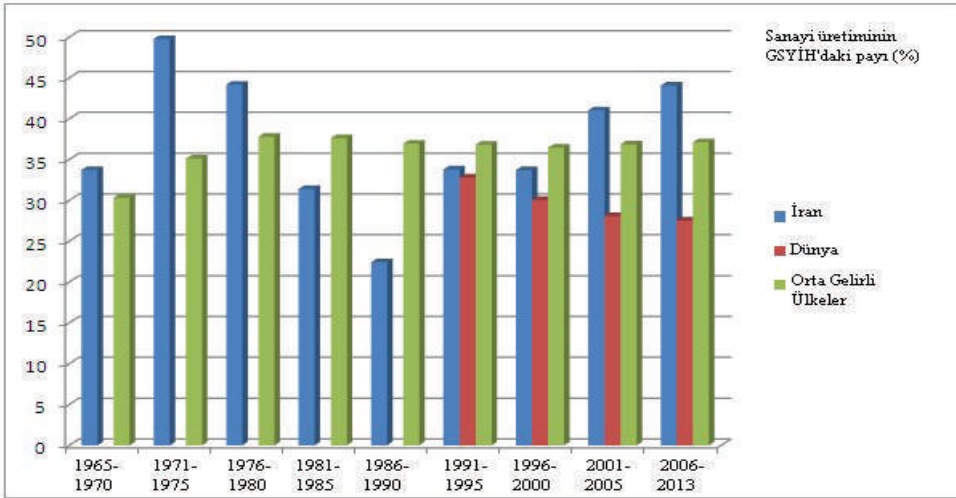

Not: İran ekonomisinde 1991-1992 yıllarına ait veriler bulunmadığından 1991-1995 dönemi ortalaması hesaplanırken mevcut diğer yıl verilerinden yararlanılmıştır. Veriler ilgili dönemdeki mal ihracat ve ithalat değerlerinin millî gelire bölünmesiyle hesaplanmıştır.

İran için başlangıçta asgari ambargonun, daha sonrasında ekonomik ambargoya dönüşmesiyle İran'ı bir tür otarşiye zorladığı bilinmektedir. Bu durum dönemsel olarak yukarıdaki grafikten açıkça gözlenmektedir. Dışa açıklık nispetinin devrim öncesinde hem dünya hem de orta gelirli ülkelerden daha yüksek olduğu İran ekonomisinin savaşa birlikte dışa kapanmaya başladığı gözlenirken, savaşın sona ermesine paralel olarak 1991-1995 aralığında zirve yaptığı ve sonrasında da tekrar kısıtlandığı görülmektedir ki, bu kısıtta da uygulanan ambargonun olumsuz yansımalarının temel etken olduğu söylenebilir.

Konumu gereği hem dışa kapanan ve/veya kapatılan hem de askeri güç edinme eğilimi içerisinde olmaya yönelen ve/veya yöneltilen İran ekonomisi dünya ekonomisinde kendine özgü bir yapıya sahip olduğuna vurgu yapılmıştır. Bu perspektifte İran ekonomisinin büyüme kalıbı araştırılırken; kendine özgü ortaya çıkan unsurların da sanayi yapısını ekonomik büyüme üzerine etkilerinin önemli bir kırılmalar yaşadığı açıktır.

Şekil 3. Sanayi Sektörünün GSYİH İçindeki Payı

Not: 1995 yılına kadar Dünya sanayi üretimi payı veri setinde bulunmadığından bu döneme kadar dünyada sanayi üretiminin payı gösterilememiştir. Veriler ilgili dönemdeki ortalama sanayi üretim miktarlarını göstermektedir ve sahip olunan verilere göre hesaplanmıştır.

Sanayileşmenin iktisadi kalkınma ile eşanlı kabul edildiğine dair yaygın literatür dikkate alındığında, İran ekonomisinin devrim ve buna paralel olarak ortaya çıkan savaş ile birlikte önceki kazanımlarını kaybettiği 1980 sonrası gelişmelerde açıkça gözlenmektedir. Bu durumun 10 yıllık süreçte giderek derinleştiği dikkat çekerken, savaş sonrasında toparlanma sürecine girildiği görülmektedir.

3. İran Ekonomisinin Anatomisi: Girdi-Çıktı

Analizleri İle Bir Bakış

İran ekonomisinin anatomik yapısı denildiğinde, ilk etapta temel sektörlerin payları ve ilişkileri akla gelmektedir. Bu çerçevede sektörler arasındaki ilişkiler, üretim çarpanı analiziyle incelenerek ve sektörler arası yapısal bağlanma ortaya konularak ekonominin bir tür anatomisi belirlenmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla var olan veri setlerinden hareketle 1973, 1986, 1991 ve 2001 yıllarına ait Girdi Çıktı (G-Ç) analizlerine gidilmiştir. Bu bağlamda, önce sektörler arasındaki yapısal bağlanmayı belirlemek amacıyla üretim çarpanı analizi yapılmıştır.

Üretim çarpanı, nihai talepteki bir birim artışa karşılık çıktılardaki artışı gösteren ters Leontief matrisinin her bir endüstriye ait sütun toplamıdır. Örneğin j endüstrisi için basit çıktı çarpanı, ters Leontief matrisindeki o endüstrinin sütun toplamıdır (Ten Raa 2005: 27). Diğer taraftan üretim çarpanı ise, her bir endüstriyle ekonominin diğer endüstrileri arasındaki yapısal bağlanmanın derecesini göstermektedir. Buna göre, üretim çarpanının sayısal değeri büyüdükçe yapısal bağlanma artmaktadır (Ersungur ve Kızıltan 2008: 21).

Yukarıdaki teorik açıklamaya istinaden yapılan analiz çerçevesinde İran Ekonomisi ters Leontief matrisinin sütun toplamları olarak elde edilen üretim çarpanı değerleri dönemler itibarıyla aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 2. İran Ekonomisinde Dönemler İtibariyle Sektörlerin Üretim Çarpanları

1973		1986		1991		2001	
Sek. No	Sütun Top.	Sek. No	Sütun Top.	Sek. No	Sütun Top.	Sek. No	Sütun Top.
31	2,4376	17	2,6977	43	2,5022	38	3,1164
15	2,3778	18	2,5145	34	2,4021	42	2,8654
16	2,2211	20	2,3957	22	2,3933	16	2,7119
20	2,0698	58	2,3148	17	2,3835	17	2,4928
13	1,9851	68	2,2695	58	2,3295	41	2,4334
44	1,9803	31	2,2216	37	2,3275	19	2,3397
17	1,8983	22	2,1882	40	2,3134	23	2,3353
26	1,8815	45	2,1213	46	2,2831	30	2,3250
41	1,8008	9	2,0944	31	2,2270	33	2,3242
19	1,7882	34	2,0942	75	2,1848	21	2,3178

Kaynak: İran Ekonomisinin 1973, 1986, 1991 ve 2001 yılları GirdiÇıktı Akım Tablolarından Karrari ve Ersungur (2014) tarafından hesaplanmıştır.

Tablo 2'den görülüşü üzere, dönemler itibariyle, İran Ekonomisinde üretim çarpanı açısından en yüksek değere sahip olan endüstriler; 1973 yılında sırasıyla; demir dışı metal sanayi, giysi (ayakkabı hariç) sanayi, ayakkabı ve giyim sanayi dışında deri ve deri ürünleri, kâğıt ve kâğıt imalat sanayi, halı dokuma (tekstil hariç), restoranlar, barlar ve gıda mağazaları, ayakkabı dışında sıkıştırılmış veya kalıplanmış kauçuk ve ayakkabı sanayi, plastik ve kauçuk sanayi ürünleridir. 1986 yılında ise süt ürünleri, şeker ve küp şeker, çiftlik ve kümes hayvanları beslemesi, restoranlar, kafeler ve gıda satış hizmetleri, polis ve savunma hizmetleri, tekstil, iplik, dokuma ve tekstil bütünleşmesi ürünleridir.

1991 yılında üretim çarpan değerinin yüksek olduğı sektörler de sırasıyla; alüminyum ve diğeri metal temel ürünleri, ayakkabı, deri ve deri ürünleri, diğeri cilt ve deri, diğeri gıda ürünleri, süt ürünleri, restoranlar, kafeler ve gıda satış hizmetleri, ilaç ve ilaç ürünleri, kimyasal ürünler ve diğeri malzemeleri, tarım makineleri ve parçaları ve tekstil, iplik, dokuma ve tekstil bütünleşmesi ürünleridir. 2001 yılında ise; cihazlar ve radyo TV telekomünikasyonla ilgili cihazlar, ek parçaları ve motorlu taşıtlar aksesuarları, bitkisel ve hayvansal sıvı ve katı yağlar, diğeri gıda ve içecek ürünleri, motorlu kara taşıtı, römork ve yarı römorklar ve ek parçaları ve aksesuarları ve tekstil ürünleridir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, yapısal bağımlılışmanın arttığı sektörlerin daha çok basit nitelikli tüketim malları sanayinden giderek daha teknolojik ağırlıklı kompleks ürünlere kaydığı gözlenmektedir.

İran Ekonomisine toplam bağlantı etkisi açısından bakıldığında, bağlantıların yüksek olduğu kilit endüstriler; 1970'li yıllarda; demir dışı metal sanayi, halı dokuma, deri ve deri ürünleri, kimya ve ilaç endüstrisi ve restoranlar, barlar ve gıda mağazaları gibi endüstrilerdir. 1980'li yıllarda ise; süt ürünleri, şeker ve küp şeker, kimyasal ürünler ve diğer malzemeleri, toptan ve perakende ticaret gibi endüstriler tespit edilmiştir (Karrari ve Ersungur 2014b: 11915).

1990'lı yıllarda kilit endüstriler; alüminyum ve diğer metal temel ürünleri, ayakkabı, deri ve deri ürünleri, süt ürünleri, restoranlar, kafeler ve gıda satış hizmetleri, ilaç ve ilaç ürünleri, kimyasal ürünler gibi endüstrilerdir. 2000'li yıllarda ise; radyo TV telekomünikasyonla ilgili cihazlar, ek parçaları ve motorlu taşıtlar aksesuarları, bitkisel ve hayvansal sıvı ve katı yağlar, diğer gıda ve içecek ürünleri, motorlu kara taşıtı, römork ve yarı römorklar ve ek parçaları ve aksesuarları ve tekstil gibi endüstriler ülkenin "kilit" endüstrileri olarak belirlenmiştir.

Girdi-Çıktı Analizi ile ayrıca ülkenin ithalata bağımlılığı incelenmiş ve bu doğrultudaki değerlendirmeler aşağıda verilmiştir.

Endüstriler-arası yaklaşım, belirli bir tekniğe göre, milli ekonominin yapısal özelliklerini yansıtan bilgileri, ham verileri kapsayan ve G-Ç tablosu adı verilen bir tabloda toplar. Bu tablodan elde edilen katsayı matrisleri ve ters matris yardımıyla da ekonomik yapıyı analiz eder. Endüstriler arası yapısal bağımlılışmanın ölçülmesi analizin hareket noktasıdır (Ersungur 2005: s.121). Bu tablolardan genel kullanım yanında, pek çok alanlarda da yararlanılmaktadır. İthal gereklerini ve nihai talepteki belirli değişikliklerin ödemeler dengesine etkilerini tahmin etmek bunlardan biridir (Thirlwall 1990: s.237). Ülkenin İthalat yapısı ile yurtdışı ve yurtiçi endüstrilerinin birbirleriyle olan ara girdi alışverişi de bu tablolardan ortaya konulabilmektedir. Bunun için, özel bir ithalat matrisini kullanmak anlamlı olmaktadır. Bu matriste tıpkı yerli ara girdilerde olduğu gibi, yurtiçi endüstrilerin kullandıkları ithalat yer almaktadır. İthalat matrisi türetilmiş yardımcı bir araç olarak, yurtiçi G-Ç tablosuna ilave edilmek suretiyle farklı bir endüstri gibi işlem görmektedir (Fleissner 1993: s.44).

İran'ın G-Ç tablolarından da elde edilebilen bilgilerle oluşturulan ters ithalat matrisleri ekonominin ithalata bağımlılışının ölçülmesine yaramaktadır. Herhangi bir yıla ait ters ithalat matrisi; o yıla ait ithal girdi katsayıları matrisi ile aynı yılın yerli girdi katsayıları matrisinin tersinin çarpımı ile bulunmaktadır.

Endüstrilerin toplam ithalatlarının bulunmasında yukarıdaki formüle göre, bir endüstri için elde edilen ithal ara girdi miktarlarına nihai kullanım amaçlı ithalat ilave etmek suretiyle toplam ithalat değerlerine ulaşılır. Ancak, bu çalışmanın

amacı itibariyle, nihai talep ve ona etki edecek diğer bütün unsurlar kapsam dışı tutulmuştur.

Diğer taraftan, j endüstrisinin bir birimlik daha fazla üretim gerçekleştirmek için bütün endüstrilerden satın alacağı ithal girdi miktarlarının toplamını vermektedir. Bu toplamlar endüstrilerin sütun toplamlarıdır ve ithalatta geriye doğru bağlantı etkilerini ifade eder ve katsayı R_j yükseldikçe, ekonominin ithalata bağımlılığı artmakta, buna karşılık tersi durumda ithalata bağımlılık azalmaktadır. Ters ithalat matrisinin satır toplamları ise; tüm endüstrilerin mallarına olan son talep birer birim arttığında, bu talep artışını karşılamak için yapılacak üretimin ne kadar i endüstrisi ithal malı ithalini gerektireceğini gösterir. Diğer bir ifadeyle satır toplamları, ithalatın ileriye doğru bağlantı etkilerini yansıtır. Böylece, son talep düzeyinde genel bir yükselme olduğunda, hangi endüstri malından ne kadar ithal edilme zorunluluğunun ortaya çıkacağını R_j gösterecektir.

Ters ithalat matrislerinin satır toplamları, her endüstrinin toplam üretimi birer birim artırmak için diğer endüstrilere satmak zorunda olduğu ürünün toplamını göstermekte olup, üretim artışıyla birlikte ithal girdi kullanımının azalması o sektörün dışa bağımlılığının da azalması şeklinde yorumlanmaktadır.

Çalışmayı kapsayan yıllara ait veriler yukarıdaki denklemlere uygulanmış ve elde edilen ters ithalat matrislerinin sütun ve satır toplamları dönemler itibariyle aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir.

Tablo 3'deki sonuçlara göre; geri bağlantı etkileri en yüksek olan endüstriler dönemler itibariyle şu şekildedir: 1973 yılında; demir dışı metal temel sanayi, giysi (ayakkabı hariç), kağıt ve kâğıt imalat sanayi, ayakkabı ve giyim sanayi dışında deri ve deri ürünleri, plastik ve kauçuk sanayi ile petrokimyadır. Bu endüstrilerin çoğu aynı zamanda İran'ın imalat sanayini oluşturan endüstrilerdir. Diğer sektörlerde ise, dışa bağımlılık nispeten düşüktür. 1986 yılında geriye bağlantı etkisi en yüksek sektörler sırasıyla; süt ürünleri, şeker ve küp şeker, restoranlar, kafeler ve gıda satış hizmetleri, çiftlik ve kümes hayvanları beslemesi, ayakkabı, deri ve deri ürünleri, diğer gıda ürünleri, plastik malzemeler ve suni elyaflardır. Bu dönemde geriye bağlantı etkileri yüksek olan sektörler daha çok gıda ve tarımsal ağırlıklı ürünlere dayalıdır. 1991'de geriye bağlantı etkisi en yüksek sektörler; restoranlar, kafeler ve gıda satış hizmetleri, süt ürünleri, ayakkabı, deri ve deri ürünleri, diğer gıda ürünleri, alüminyum ve diğer metal temel ürünleri, tekstil, iplik, dokuma ve tekstil bütünleşmesi, giyim türleri, çiftlik ve kümes hayvanları beslemesi ile ilaç ve ilaç ürünleridir.

Tablo 3. İran Ekonomisinde Dönemler İtibariyle Ters İthalat Matrisleri Sütun Toplamları (Geriye Bağlantı Etkileri)

1973		1986		1991		2001	
Sek. No	Sütun Top.	Sek. No	Sütun Top.	Sek. No	Sütun Top.	Sek. No	Sütun Top.
31	4,1583	17	3,9684	58	3,1486	38	6,1960
15	3,4087	18	3,7650	17	3,1183	42	5,0024
20	3,1405	58	3,4432	34	3,0868	16	4,4491
16	2,9643	20	3,4412	22	3,0027	41	3,9104
13	2,6859	68	3,3464	43	2,9107	17	3,6881
17	2,5409	31	3,2356	75	2,8068	23	3,6211
26	2,4919	9	3,0821	46	2,7802	33	3,5447
44	2,4743	34	3,0148	31	2,7613	21	3,4924
34	2,4741	45	2,9817	33	2,6871	20	3,4181
32	2,3026	22	2,9783	20	2,6705	30	3,3949

Kaynak: İran Ekonomisinin 1973, 1986, 1991 ve 2001 yılları Girdi Çıktı Akım Tablolarından Karrari ve Ersungur (2014) tarafından hesaplanmıştır.

2001 yılında ise geriye bağlantı etkisi en yüksek sektörler; cihazlar ve radyo TV telekomünikasyonla ilgili cihazlar, motorlu taşıtlar aksesuarları ve ek parçaları, bitkisel ve hayvansal sıvı ve katı yağlar, motorlu kara taşıtı, römork ve yarı römorklar ve ek parçaları ve aksesuarları, diğer gıda ve içecek ürünleri, kâğıt hamuru, kâğıt ve kâğıt ürünleri, basılı malzeme ve ilgili ürünler, genel makine kullanımı, ayakkabı ve bileşenler türleri, giyim türleri, demir çelik ve ürünleri ile tekstildir.

İran ekonomisinde 2001'den 2011'e kadar ithalat kademeli olarak artış göstermektedir. Bunun nedeni tarım ve sanayi sektörlerinde verimliliğin düşük olması ve iç talebin artmış olmasıdır. Aynı artış ilgili dönemde ihracatta da yaşanmıştır. Bu artışın büyük bir kısmını doğalgaz ve petrol ürünleri oluşturmaktadır. İran İslam Cumhuriyeti uzun süredir ithal ikamesine dayanan bir sanayileşme politikası izlemektedir. İthalatın tümü devlet kontrolü altındadır. Son yıllarda dışa açık politikalar uygulanarak ithalattaki tarife dışı engeller kısmen kaldırılmış ve çok sayıda maddenin ithalatı mümkün hâle getirilmiştir. Ancak, yerli sanayinin ve üretimin korunması amacıyla ithalattan alınan vergi oranları yüksek tutularak ülke içi talebin ithalat lehine olmamasına özen gösterilmiştir (Karrari ve Ersungur 2014a: 332).

Tablo 4'te görüldüğü gibi, 1973'te ileriye bağlantı etkisi en yüksek sektörler ise; demir dışı metal temel sanayi, kimya ve ilaç endüstrisi, halı dokuma (tekstil

endüstrisi hariç), kâğıt ve kâğıt imalat sanayi, ulaşım, demir ve çelik sanayi, petrol rafinerisi (rafineri), hayvancılık, perakende ticaret ile endüstriyel tesislerdir. 1986 yılında ileriye bağlantı etkisi en yüksek sektörler ise sırasıyla; ticari hizmetler (toptan ve perakende), diğer endüstri ürünleri, karayolu ve demiryolu taşıma hizmetleri, kimyasal ürünler ve diğer malzemeleri, tarımdan kaynaklanan diğer ürünler, sığır ve koyun, keçi ve diğer canlı hayvanlar, diğer gıda ürünleri ile plastik malzemeler ve suni elyaflardır.

1991'de ileriye bağlantı etkisi en yüksek sektörler ise; ticari hizmetler (toptan ve perakende), karayolu ve demiryolu taşıma hizmetleri, tarımdan kaynaklanan diğer ürünler, temel çelik ve çelik ürünleri, kimyasal ürünler ve diğer malzemeleri, diğer endüstri ürünleri, sığır ve koyun, keçi ve diğer canlı hayvanlar, petrol ürünleri, elektrik ile tekstil, iplik, dokuma ve tekstil bütünleşmesidir. 2001 yılında ileriye bağlantı etkisi en yüksek sektörler de; temel kimyasallar, toptan ve perakende satış hizmetleri, demir, çelik ve ürünleri, elektrik ve ilgili hizmetler, karayoluyla yük taşıma hizmetleri, kiralama konut dışı birimler hizmetleri, kâğıt hamuru, kâğıt ve kâğıt ürünleri, basılı malzeme ve ilgili ürünler, metal ürünleri, tarımdan kaynaklanan diğer ürünler ile cihazlar ve radyo TV telekomünikasyonla ilgili cihazlardır.

Tablo 4. İran Ekonomisinde Dönemler İtibariyle Ters İthalat Matrisleri Satır Toplamları (İleriye Bağlantı Etkileri)

1973		1986		1991		2001	
Sek. No	Satır Top.	Sek. No	Satır Top.	Sek. No	Satır Top.	Sek. No	Satır Top.
31	7,1124	56	7,1466	56	7,6308	25	12,234
22	4,3458	49	5,9598	60	6,6909	46	12,027
13	4,2687	60	5,9296	5	5,9830	30	7,3921
20	3,4124	40	5,5779	41	5,7090	13	6,9255
46	3,3201	5	5,1213	40	4,8173	51	6,4050
30	3,1341	6	4,0013	49	4,6384	62	5,4208
24	3,1227	22	3,8683	6	4,0397	23	5,1649
4	2,9599	36	3,7903	38	3,5012	32	4,8173
43	2,6098	41	3,7891	50	3,4997	1	4,7418
3	2,3382	31	3,7044	31	3,3758	38	4,6209

Kaynak: İran Ekonomisinin 1973, 1986, 1991 ve 2001 yılları Girdi Çıktı Akım Tablolarından Karrari ve Ersungur (2014) tarafından hesaplanmıştır.

Sonuç olarak, İran Ekonomisinde ithalata bağımlılık açısından 1970'lerden 2000'li yıllara gelinen süreçte yapısal kırımların belirgin olduğu gözlenirken, tüketim malları sanayi ağırlıklı yapıdan son dönemde daha çok ara ve sermaye malı sanayi ağırlıklı bir yapıya dönüşümün yaşandığı dikkat çekmektedir. Dolayısıyla İran ekonomisinin durağan bir ekonomi olmaktan çok, dinamik bir yapı içerisinde bulunduğu gözlenmekte ve bu duruma da yaşadığı uzun süreli savaş ile uygulanan tecrit politikalarının yarattığı sıkıştırma etkilerinin neden olduğu söylenebilir. Kısaca İran sıkıştırma etkileri ile adeta "kendi küllerinden doğma" yolunu seçmiştir (Karrari ve Ersungur 2014a: 333).

4. Genel Değerlendirme ve Sonuç

İran ekonomisinde yaşanan gelişmeler incelendiğinde, İran'ın 1970'lerin sonundan itibaren gerek iç, gerekse dışsal faktörler nedeniyle çok büyük şokları tecrübe ettiği söylenebilir. Daha çok siyasal ve sosyal gelişmeler şeklinde ortaya çıkan şokların içte yaşanan 1979 devrimi ve dışsal şoklar olarak da 1980'de başlayan ve 8 yıl süren Irak savaşı, hem işgücü ve sermaye kayıplarına hem de ekonomide ağır belirsizlik ortamı yaratarak negatif arz şoklarının yaşanmasına neden olmuştur. Aynı zamanda rejim tehdidi ve bunun yayılma etkilerine karşı Irak savaşında uygulamaya konulan askeri ambargonun da İran'ın nükleer silah üretme yönünde çabalarına paralel olarak bu kez de ekonomik ambargo ve yaptırımlara dönüştüğü bilinmektedir. İran'ın yaşadığı bu şoklar dikkate alındığında, ambargo uygulamaları ile birlikte bir tür otarşiye zorlanmasının neo-liberal perspektifte kaynakların etkin kullanımını bozarak üretim artış sürecinin bozacağı savı söz konusudur. Ancak, bu iddiaya karşı korumacılığa ve bir tür otarşiye dayalı büyüme argümanının çalışacağı ve böylece ülkenin kendi kendine yeter düzeye geleceğine dair alternatif savlar da bulunmaktadır. Diğer taraftan gerek savaş, gerekse olası dışsal tehditler nedeniyle savunma harcamalarına daha fazla kaynak ayırma zorunluluğu da yine neo liberal perspektifte üretimi-büyüme olumsuz etkileyeceği kabul edilmektedir. Bu karşılık, Huntigton'un düşman varlığına bağlı olarak savaş sanayine yönelik harcamaların da ekonomiye dinamizm kazandıracığı ve büyüme sürükleyeceğine dair iddialar da bulunmaktadır.

Bütün bu savlar dikkate alındığında, İran ekonomisine yönelik ambargo-yaptırımlar ile savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerine etkilerinin neo-liberal perspektifte ileri sürüldüğü şekliyle büyüme olumsuz etkileyip etkilemediği araştırma konusu yapılmıştır. Elde edilen bulgularda, uzun dönemde askeri harcamaların ve ekonominin dışa açıklığının ekonomik büyüme üzerine olumlu yansımalarının olduğu tespit edilmiştir. Diğer taraftan kısa dönemde ise askeri harcamaların istatistik açıdan anlamlı ve pozitif etkilerine karşılık, dışa açıklığın anlamlı etkiler doğurmadığı tespit edilmiştir. Kısa dönemli büyüme

formunda savaş gölge değişkeni atamasının büyüme üzerinde etkileri pozitif ve buna karşılık ambargo gölge değişkeninin katsayısı ise negatif, ancak istatistiki açıdan anlamlı bulunmamıştır. Sonuçlar değerlendirildiğinde, savunma harcamaları açısından İran'ın neo-liberal teze göre değil, Huntigton'un tezine uygun sonuçlar verdiği gözlenmiştir. Diğer taraftan dışa açıklık açısından İran ekonomisi değerlendirildiğinde, gerek ihracat, gerekse ithalat yapabilmesi ölçüsünde büyümesinin pozitif yönde etkilenebildiği gözlenmiştir ki, bu yönüyle de neo-liberal savın geçerliliği dikkat çekmektedir.

Girdi-Çıktı analizleri açısından bir bütün olarak değerlendirmeye gidildiğinde, İran ekonomisinin siyasal açıdan kaotik yapılardan çıktıkça, daha kompleks mallar ağırlıklı bir yapıya evrildiği gözlenmektedir.

Uygulanan ambargoların yarattığı kendi kendine yeterlilik boyutu adeta "kötü komşu insanı mal sahibi yapar" vecizesinin İran özelinde gerçekleştiğine işaret eden bulgular sunmaktadır. Diğer taraftan İran ekonomisinin kendi iç dinamiği ile güçlenmesinin yanı sıra dış açılma ve görece daha esnek yapılara bürünmesinin de önceden zorunlu olarak ortaya çıkan karşılaştırmalı üstünlük yapısının beraberinde dünya ekonomisiyle daha güçlü bir şekilde rekabet edebilecek yapılara kavuştuğu söylenebilir.

Kaynaklar

- AİZENMAN, Joshua and Reuven Glick (2006), "Military Expenditure, Threats, and Growth". *Journal of International Trade and Economic Development*, 15(2): 129-155.
- AİZENMAN, Joshua and Reuven Glick (2003), "Military Expenditure, Threats, and Growth", *FRBSF Working Paper*, 2003-08: 1-34.
- ASLAN, M. H. (1998), *Hizmet Ekonomisi*, İstanbul: Alfa Yayınevi.
- BARRO, R. J. (1991), "Economic Growth in a Cross Section of Countries", *The Quarterly Journal of Economics*, 106(2): 407-443.
- CAPPELEN, A., G. N. Petter and B. Olav (November, 1984), "Military Spending and Economic Growth in the OECD Countries", *Journal of Peace Research*, 21(4): 361-373.
- DEGER, S. and Sen S. (1995), "Military Expenditure and Developing Countries", *Handbook of Defense Economics I*, (Ed: Keith Hartley and Todd Sandler), Amsterdam: Elsevier Science B.V.
- ERSUNGUR, Ş. M., KIZILTAN, A. (2008), Türkiye Ekonomisinde Sektörlerarası Yapısal Bağlanma -GirdiÇıktı Yöntemiyle Bir Uygulama -, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22 (2): 17-31.
- FAYAZMANESH, S. (2003), "The Politics of the U.S. Economic Sanctions against Iran", *Review of Radical Political Economics*, 35(3): 221-240.
- FLEİSSNER, P. U. A., (1993), *Input-Output Analyse-Eine Einführung in Theorie und Anwendungen*, Wien.
- KARRARİ, S. and ERSUNGUR S. M. (2014a), "The Study of the Changes in the Dependence of the Economy of Iran upon Imports by the Application of Input-Output Approach", *CADMO*, 22 (1s): 324345.
- KARRARİ, S. and ERSUNGUR S. M. (2014b), "Analysis of the Structural Interdependence of Sectors in the Economy of Iran Through Input-Output Approach", *International Journal of Current Life Sciences*, 4 (12): 11912-11916.
- PIERONİ, Luca (2007), "Military Expenditure and Economic Growth" <http://carecon.org.uk/DPs/0708.pdf> (20.11.2011).
- SAUNDERS, P. (1993), "Recent Trends in the Size and Growth of Government in OECD Countries", *The Growth of the Public Sector*, (Ed: Norman Gemmell), England: Edward Elgar Publishing Limited, 17-33.
- TEN RAA, T., (2005), *The Economics of Input-Output Analysis*, Cambridge CB2 2RU, UK.
- THİRLWALL, A.P., (1990), *Growth and Development*, Fourth Edition, McMillan Education Ltd., London.